

Apa és fiú

Bethlen János és Bethlen Miklós portréjához

Apa és fiú – nem véletlenül választottam a hajdani nagyszerű Erdély öröksége sorozat ötödik kötetének címét: kevés XVII. századi apa és fiú határozta meg úgy Erdély sorsát, mint I. és II. Rákóczi György, illetve Bethlen János és Miklós. Azonban míg a két fejedelem estében az ellentétes egyéniségen, az eltérő programon és megvalósítási módokatokon alapuló diszkontinuitás, a két kancellár esetében az azonos politikai célkitűzéseken, szándékon és a sok tekintetben ismétlődő sorson nyugvó folyamatosság a legfőbb jellegzetesség. Azt is mondhatnánk: Bethlen Miklós az apai politikai törekvések, elképzelések folytatója, továbbvivője, bizonyos mértékig megvalósítója, végrehajtója. Így, ha Bethlen Miklós politikai eszmerendszerének, gondolkodásának, orientációjának, taktikájának és stratégiájának forrásvidékét akarjuk feltárni, a történetíró kancellár apa – fő művében is megfogalmazott – politikai eszméihez és eszményeihez, államirányítási gyakorlatához jutunk el.

Igen tudatos vállalással, azonosulással találkozunk: mindarról, amit Bethlenek önéletrírásából és leveleiből az 1666-1675-ös évek erdélyi kül- és belpolitikai játszmáiban való részvételéről megtudunk, alaposabb vizsgálat után elmondható, hogy az apa egyetértésével, irányítása nyomán történt. Bethlen Miklós szándékait és vállalásait Erdély kormányzati munkájában, s a fejedelemség működtetésében végzett tevékenységének eszmény alapjait apja politikai törekvései határozták meg alapvetően.

S ahogyan Bethlen Miklós tudatosan vállalta az apai program továbbvitelét, ugyanolyan tervszerűen készítette föl fiát Bethlen János a nagy túlélő, több fejedelem kancellárja – saját utódlására, elképzeléseinek megvalósítására.

Már a hazai tanítók kiválasztásakor gondosan ügyelt arra, hogy a fiú a legjobbak – egy *Keresztúri Pál*, aki egyébként neki is nevelője volt, egy *Basirius*, egy *Apáczai Csere* – keze alá kerüljön, s még peregrinációja előtt – igaz, jórészt kényszerből – a Rákóczi elől Dévára menekülő menekülő kancellárián *Barcsai* egyik kancellistája legyen: „szegény *Haller Gábor* és a szegény atyám rettenetes sokat írtattak publicumokat vélem, úgy hogy ugyan elállottam belé, akkor jócskán és hamar tudtam írni.”

Természetesen Bethlen János a korban ritka példájú hatalmas peregrinációra is azért küldte – mindkét – fiát, valószínűleg ebben is saját uralkodói példaképét, Bethlen Gábort követve, hogy az elkövetkező évek Erdélyének egyik irányítóját kiművelje: a felsőbb iskolák tananyagának elsajátítása mellett az udvari élettel, Európa legkiemelkedőbb államférfiaival is megismerkedve az európai látókörön túl támogatókat is szerezzen. Ennek fényében bizonyára az sem véletlen, hogy az egyetemjárásról hazatérő ifjú fontos diplomáciai feladattal kezdi politikai pályafutását: *XIV. Lajostól*, a Napkirálytól hoz biztató levelet fejedelmének. E vállalkozása jó időre meghatározza diplomáciai feladatkeretét: lehet, hogy saját kezdeményezésre, de ő lesz a – mint látni fogjuk, atyai támogatással szervezendő – nyugat-európai kapcsolat személyes letéteményese. A kora vezető kapitalista hatalmainak fővárosaiból hazatérő ifjú azonnal az erdélyi politikai tényezők egyike lesz; apja jól érzékelhetően a külpolitikai tájékozódás és kapcsolattartás terén lát számára lehetőséget, és jelöli ki helyét, feladatait.

„Édes hazámba érkezvén az édesatyám mint látott légyen, az ítélheti meg, aki elsőszülött fiát annyi esztendő, annyi költség és búsulás után felnevelkedve és reménysége

bételejesedésével látja; mert az én atyám énvélem contentus volt mindenképen. ... Megadám titkon a fejedelemnek a király leveleit, és mivelhogy franciául volt írva, magammal is fordíttatta meg; kapa rajta a fejedelem s az atyám, de ebben osztán semmi sem telék..." Az „ebben osztán semmi sem telék..." a korabeli erdélyi betegségre utal, s a törekvés hamarosan meg is bukik a féltékeny hazai főurak elleállításán, a Bethlenek azonban nem adják fel a nyugati tájékozódás reményeit, s Miklós a Zrínyi halálával gyakorlatilag kudarcot valló francia, illetve nyugati orientáció munkása maradt továbbra is.

Apja a későbbiekben is változatlanul bevonja az erdélyi politika formálásába: „Az én atyám, amíg a mostoha anyám el nem idegeníté, engem igen szeretett, és az Isten nálam lévő ajándékot becsülte; a publicumokat vélem közlötte, sőt a deák expediciókat nemcsak vélem közlötte, hanem mind én concipiáltam; ezt tudták a tanácsurak is, és nemcsak javallották, hanem magok is, kivált a nagya, mint Bánffy Dienes, Zsigmond, Kapi, Béli, Teleki, Rhédei közlöttek vélem minden nagy dolgokat. Ehhez képest sokban forgottam.”

A korabeli Erdély államférfiai közötti vízvázolást a török-kérdés; az tudniillik, hogy országuk-társadalmuk jövőjét a török vazallusaként, adófizetőjeként, de hosszú távon a balkanizálódás veszélyét is magában rejtő viszonylagos nyugalomban képzelik-e el, vagy a Habsburg-udvarhoz kötik-e Erdély szekerét. Illetve, még tovább bonyolítva a kérdést, segédkezet nyújtsanak-e a bujdosóknak abbéli törekvésükhöz, hogy a török félhold uralma alá hajtásuk a magyar királyságot. Esetleg, mint Apafiék vágyálmaiban is megfogant: török pártfogással egy fő alatt egyesüljön a két hazá.

E lehetőségek, bizony megosztották az ország vezető politikusainak táborát, s e kérések törésvonala mentén szerveződtek az egyes érdekcsoportok, ligák.

A két Bethlen – az idők változásaihoz alkalmazkodva bár – azonos, egyeztetett álláspontot képvisel. Eleinte *Teleki Mihállyal* karöltve felvállalják a magyarok ügyét s annak portai képviseletét, még magát Apafi fejedelmet is ők győzik meg a nádorral való szövetkezés hasznos voltáról. Bethlen Miklós pedig egyenesen a kapcsolat személyes mozgatója lesz. Már csak üldözött hitsorsosai miatt is vállalják a közvetítést, nem hallgatván el azt sem, hogy siker esetén Apafi és Erdély mekkora anyagi és erkölcsi hasznot remélhet.

Ám hamarosan ki kell ábrándulniuk: a török korántsem karolja fel a magyarok ügyét úgy, mint szerették volna, árulás a veszélyeztette a titkot, ráadásul Wesselényi halála után Teleki kiszorította Bethlen Miklóst az ügyek közvetlen irányításából: nagy csalódására még csak egy portai követségre sem kérték fel.

Bár Bethlen János szerint maga nem értett egyet a magyarországiak ilyen tervével, és semmi jót nem remélt tőle, a kérdésben mindig egyeztettek véleményüket, állásfoglalásukat: „A kegy Inklusáiról valo Censuráia Apam Uramnak s nekem is”, írja Bethlen Miklós egy helyütt, s ugyanott: „Apam Uramnak tettzik, seöt mind eö kegyemének, mind nékem ugy tettzik” – hogy ti. a valóságnak megfelelően, reálsan kéne a bujdosókat tájékoztatni a török halogató politikájáról, nem pedig azzal az óvatos biztatással, ahogy Telekiék vallják, hogy ki ne ugrasszák a bujdosókat vállalkozásukból.

Apa és fia hamar ráébred, hogy a vasvári béke után – melyben ők nem Erdély jogaiba való visszaállítását látják, hanem teljes elárulását, – Bécs csak szép szavakkal, ígérekkel gondoskodik Erdély érdekeinek védelméről, a török porta pedig – a kezdeti réményeti ígéretek s az állandósuló, időnyerő hitegetéseivel csupán sakkban kívánja tartani Erdélyt és a bujdosókat. Ám valójában a 60-as, 70-es években semmi érdeke nem fűződik a Habsburg-béke megbontásához.

Apafi és köre, de főleg Teleki Mihály helyzetértékelésével szemben – akik hiú reményeket fűznek a bujdosók megsegítéséből származó személyes előnyökhöz – a két Bethlen – s talán ez végzetük kezdete – új külpolitikai orientációt vázol fel. Ennek legfőbb mozgatója az öregedő kancellár, de igazi végrehajtója Bethlen Miklós. Ők ugyanis a török engedély nélküli kitámadást ugyanolyan veszélyserzőnek találják, mint a százszor elátkozott lengyelországi hadjáratot. De elfordultak a török nyújtotta segítség lehetőségétől is: Bethlen Jánosban megrögzült az egyik török csaszuz üzenet, amit ő persze már Bethlen Gábor óta jól tudott: a török soha sem hagyja egy fő alatt egyesülni Erdélyt és Magyarországot. Ugyanakkor a Habsburg-ház szavai és tettei közötti ellentmondás miatt elvesztették hitüket egy szorosabb Habsburg-kötélék értelmében, és a törökellenes nem-

zetközi összefogásban sem láttak ekkor már lehetőséget. „De universali bello Contra Turcam, oly messze valo dolognak láttik nekünk, hogy tsak consideratioba sem vehettyük, én pedig a mi gyengenn a kerszténység dolgát láttam, hallottam s – olvastam, merő tsak füstnek s álomnak tartom azt a gondolkozást.” – értékeli a helyzetet 1688-ban Bethlen Miklós.

A tűz és víz között – „Eb az török, s kutya az német, és ezek ketten megemésztenek bennünket” – véli Bethlen Miklós – egyre reménytelenebbül vergődő Erdély számára egy más diplomáciai tájékozódás kialakításában látják az egyetlen megoldást: „Látván én s az atyám és más szegény magyarországi exul főrendek is, hogy a török vagy soha, vagy igen későn segíti meg, gondolkozánk így: a fejedelem küldjön követet a protestáns fejedelmekhez, hogy interponálják magokat a császárnál, és conciliálják a magyarokkal.” S mint Erdély történetében az apa is megemlékezik e terv kudarcáról: e keresztény fejedelmek „barátságát valami végtelenségből elhanyagolták”, nemcsak hogy követet nem küldtek, hanem a Bethlen Miklós által kétszer is megírt, apja által jóváhagyott leveleket sem juttatták el el a címzetettekhez. S nem valami „végtetes tehetetlenségből”, hanem, amint ezt a kortársak levelezéséből megtudjuk, nagyon is tudatosan, éppen a Bethlenek – és ilyen irányú tájékozódásuk – visszaszorítása miatt: „Az electoroknak való írásal, hogy sem rosszul essék, nem kell sietni, annál inkább az János uram totumfacságát ebben nem kellene segíteni” – akadályozza meg többek közt *Bánffy Dénes* is a terv megvalósítását. E levelek a fejedelem és közvetlen környezete, valamint Teleki érdekeit sértenék – nincsenek összhangban nagyralátó, ám inkább szubjektív várakozásaikon, semmint a helyzet alapos, logikus elemzésén alapuló terveikkel. Emiatt a protestáns fejedelmek pártfogását előtérbe helyezők útban is vannak, félre kell őket állítani, ami hamarosan meg is történik.

Apát és fiát egyszerre vádolják összeesküvéssel: „A dolgok és factiók homály nélkül valók, elhiggye Kegyelmed. Vén János is ide jött vala. Farkas bőrét, de szőrét párducz torkosságát nem változtatja. Canis pater, canis et filius” – csatolja apja mellé Miklóst is *Széky László*. Amint korábban egy más ügyben *Bánffy*nak is az volt a véleménye róla: „Bethlen Miklós dolga elég nagy latarság. Bár ne tanulna mindenben apjátul.” Jól látszik tehát nemcsak a Bethlenek elvi összetartozása Erdély ügyei illetően, hanem az is, hogy ezt az összetartozást a kortársak is felismerték, s ha az apát félreállították, akkor – már csak biztonsági okokból is – törvényszerű a fiú félreállítása is. Jól érzékeltte ezt *Cserei Mihály* is, és semmi okunk kételkedni szavaiban: „Bethlen Miklós még akkor ifjú ember vala ugyan, élvén az atyja, az öreg Bethlen János, de máris nagy tekintetben vala az egész ország előtt az ő nagy tudományáért s eszeért s sok országokban való járasáért s experientiájáért; kinek is nagy elméjét Teleki Mihály látván, s megértvén azt is, hogy mind Bethlen János, mind a fia Bethlen Miklós Béldi Pálnak kedves emberei volnának, és gyakorta az ország gyűlésében, kivált mikor a magyarországi causa előfordulna, melyet Teleki Mihály igekezék vala promoteálni, Bethlen János és Bethlen Miklós bölcs discursusokkal s voxokkal az egész ország elméjét a magok teczésére hajtának...” – Bethlenéket Béldivel együtt megejték. *Cserei* vélekedése pontosan tükrözi a helyzetet: a külpolitikai koncepcióban való különvéleménye miatt kellett a két Bethlennek egy időre kiválni az ország irányításából.

Bethlen János azonban nem csupán a politikában, hanem az élet számos területén is példakép, a követendő minta volt fia számára. Bethlen Mihállyal, saját fiával is ugyanazt a művelődési programot akarta megvalósítani, amit Bethlen János az ő számára jelölt ki néhány évtizeddel korábban. A kegyes, jámbor életet – önnön szavai szerint – éppúgy apjától sajátította el, mint az „Istenhez és annak házához való buzgóságot” – amellyel iskolák alapításában, tanárok szerzésében és alumnik biztosításában, illetve a gondos kollégiumi főkurátorságban tükrözte vissza az apai példát.

Ám az irodalomtörténet számára a legfontosabb hatást az író Bethlen Miklósrá gyakorolta Bethlen János. A fiú önéletírása sok vonatkozásban rokon törekvéseket mutat az apa történetírásával. Még akkor is, ha azt forrásai között a szakirodalom nem szokta volt feltüntetni. Már írói-történetírói koncepciójuk, szemléletmódjuk, megközelítésük is azonos. (Ne feledjük, önéletírása készítésekor, ha másként nem is, legalább a rendkívüli memóriában jelen volt Bethlen Miklós számára apja történeti munkájának minden jelenté-

keny mozzanata – ami szövegszerűen is kimutatható!) Az azonos koncepció sarkköve pedig: az igazságra való törekvés, a senkinek sem kedvezés, a kortársak tevékenységének bátor és szókimondó feltárása – az egyik résztvevő tollával. Számolva a szereplők vagy az utódok bosszúállásával is, történetírói módszere legfőbb rendező elvének az igazságot teszi Bethlen János: „... de tudd meg, hogy én mindezeket láttam és tapasztaltam; és nagy részem volt bennük, amint Vergilius mondja: s nem azt írtam meg, ami ennek vagy annak tetszik, hanem azt, ami az igazság...” S mukája folyamán nemegyszer hangsúlyozza, hogy „csupaszon és híven az igazságot” írja; „Nem látom, miért is félnék híven előadni azt, amit mások elmondani vagy cselekedni nem szégyelltek...” vallja, s azt is, hogy „... a világ eme forgandó Komédiájában nem mindig azokat a dolgokat kell másoknak írásban továbbhagyományozni, amelyeken teli szájul nevetnek, hanem azokat, amelyek megegyeznek az igazsággal és a becsülettel, különben utódaink sem jól, sem rosszul nem emlékeznek majd tetteinkra.”

Bethlen Miklós önéletírása is e program jegyében fogant: „... tehetségem s erőtlenségemhez képest valóságos igazsággal írok az én életemről mindeneket, noha, úgy hiszem, némely dolgokat alig hihet el az olvasó, de te tudod, Isten, hogy hazugságot nem írtam...” – kezdi fő művét, s máskor is gyakran hívja tanúul az Istent, hogy „de én hazugságot nem írok” ... „Én pedig amit írok, tudja az Isten, igazán írom; ha mások megbántanak is véle, arról nem tehetek...”

Bár a más műfaj más történetírói módszert kíván, s állandóan hangsúlyozza, hogy nem köztörténetet ír, műve nagyon közel áll apja – ahogy Benkő József nevezte: „Erdély Tacitusa” – sokáig kéziratban maradt, évkönyv-szerű – egy államférfi naplójának is neveztek – Historia Renum Transsylvanicarum-jához.

A rendkívül logikus, fontolva haladó, körültekintően elemző, dokumentumokkal alátámasztott Bethlen János-i történetírás ellenpróbáját nem végezte el hazai histográfánk. Most, szövegének magyarra fordítása és ellenőrzése során a pontosság és a megbízhatóság csillan fel művei lapjain, mint legfőbb történetírói erény, s talán sikerül felmenteni őt a részrehajlás vagy önmaga szerepe átrajzolásának vádjá alól is.

Ellenpróbánk tehát ugyanúgy végződik, mint amikor az Önéletírás hitelességének, a művészet és valóság viszonyának szegődünk nyomába Bethlen Miklós leveleinek és egyéb dokumentumainak kontroll-anyagaként való összegyűjtésével. Bethlen János és Bethlen Miklós műve így kapcsolódik össze, elválaszthatatlan egységgé forrva, mint eredetileg is volt, csak nem láttuk...

Apa és fiú, vagy a kor kifejezésével, Canis pater, canis et filius... Két nagy egyéniség, két rokon jellem. S míg mindketten, ha kellett, karöltve, erejük felett a haza megmentésén fáradoztak, házuk megmentéséhez nem volt erejük: saját birtokuk felosztása – Bethlen Miklós szerint mostohaanyja befolyása miatt – éket vert köztük. Elhidegültek egymástól. Talán ez is közrejátszott abban, hogy fokozatosan a hatalom perifériájára szorultak: az idős kancellárt csupán súlyosbodó betegsége mentette meg a tömlöctől, fiát pedig semmi sem... Bethlen Jánosnak megváltásként jött a halál, Bethlen Miklós meg egy újrászerveződő, majd újonnan berendezkedő hatalom keretei között, legalulról indulva kezdett újra emelkedni a politikai ranglétrán.

S az addig csak apja kreatúrájaként számon tartott ifjúból 1690-ben kibújik az érett politikus, hazájában egyedülálló módon ragadja üstökön a történelmi pillanatot: a Diploma Leopoldinum megszerzésével biztosítja Erdély közjogi helyzetének viszonylagos megőrzését. Nem sokkal később pedig ugyanazt az Erdély sorsán felelős lelkiismerettel munkálkodó politikust találják a kancellári székben, mint aki apja volt valaha.

Élete végóráiban – mutatis mutandis – apja sorsát ismétli meg: a hatalomból kiszorulva, ex-kancellárként, öregén, száműzetésben várta a megváltó halált.

JANKOVICS JÓZSEF